

Echte crisis is van spirituele aard

De moeizame tocht naar een nieuwe ruimte voor geluk in overvloed

Bert Claerhout

Ik was zes toen ik voor het eerst het woord 'crisis' hoorde. Dat was in de herfst van 1956 en de aanleiding was het conflict over het bezit van en de toegang tot het Suezkanaal. De Suezcrisis, kortom. Zes dagen lang vocht het Egyptische leger van kolonel Nasser in de Sinai verbeten tegen een coalitie van Israëliische, Britse en Franse troepen. In het toenmalige West-Europa lag de Tweede Wereldoorlog nog vers in het geheugen, terwijl de Koude Oorlog angst en onzekerheid zaaide. Velen verwachtten dat de Suezcrisis tot een nieuw wereldwijd conflict zou uitgroeien. In mijn dorp hamsterden mensen voedsel, kaarsen en lucifers. Ik kreeg allerlei verhalen over de Tweede Wereldoorlog te horen, niet alleen over gevechten, maar ook over voedselrantsoenen en over het uitvallen van de elektriciteit.

Daardoor associeer ik sindsdien het woord crisis met schaarste, met een noodsituatie waarin de samenleving kampt met tekorten aan, onder meer, voedsel en energie. In 1956 was ik te jong om te begrijpen wat crisis met olie te maken had. Dat inzicht rijpte pas later. Op de jaren 1950 volgden de jaren 1960 – een periode van economische hoogconjunctuur, technologische vooruitgang, vrijheid-blijheid. Hoewel onze gemoedsrust bijna dagelijks werd verstoord door beelden van uitgehongerde kinderen en volwassenen in het door een burgeroorlog geteisterde Biafra en door het aanslepende conflict in Vietnam, nam toen, tot mijn grote verwondering, niemand het woord crisis in de mond.

Dat gebeurde voor het eerst weer in 1972, bij de publicatie van het Rapport van de Club van Rome. Wetenschappers en industriëlen wezen daarin op de consequenties van de economische groei, zoals uitputting van de natuurlijke hulpbronnen en wereldwijde milieu-verontreiniging. Dat er wel degelijk grenzen aan de groei waren, bleek het daaropvolgende jaar. Uit protest tegen de onvoorwaardelijke steun van de Verenigde Staten aan Israël in de Jom-Kippoeroorlog vaardigde een groot deel van de Arabische olieproducerende landen een olieboycot tegen het Westen uit. Dat leidde onder meer tot een reeks autoloze

De grote zorg van de beursgoeroes:
instabiliteit voorkomen
of onder controle houden.

© foto: Belga.

zondagen. De media waarschuwden dat er een tijdperk ten einde liep, dat we in de toekomst soberder dienden te leven en dat we aan een billijke herverdeling op wereldvlak toe waren.

Na 1973 ging er bijna geen jaar voorbij zonder dat er over crisis werd gesproken. Zoals elk tijdsbestek in een of ander opzicht als een ‘overgangstijd’ kan worden gezien, leken die tijdsbestekken de afgelopen decennia ook telkens weer een ‘crisistijd’ te zijn, ook al spreken feiten en cijfers dat tegen. Zo behoren België en Nederland tot de welvarendste landen, en toch is het woord ‘crisis’ er nooit van de lucht. Dat heeft uiteraard te maken met een betekenisverruiming van dat woord. Het is overduidelijk dat de term ‘crisis’ al lang niet meer staat voor een acute noodsituatie waarin bevolkingsgroepen met een tekort aan levensmiddelen kampen. Het woord ‘crisis’ hangt vandaag veeleer samen met een soort ‘ideologie van de beheersing’. We gaan ervan uit dat economische modellen instabiliteit en willekeur onder controle kunnen houden. Als dat niet lukt, spreken we al gauw van crisis.

Die ideologie van de beheersing, die voor een groot deel teruggaat op de aanpak van de crisis in de jaren 1930, resulteerde in een drang naar almaar groter en meer. Om onze vaak kunstmatig gecreëerde behoeften en onze hang naar luxegoederen te stillen, waren wereldwijd ook almaar groter wordende bedrijven nodig. Meer winst was daarbij een *conditio sine qua non*, met als gevolg dat economische waarden de maatstaf van succes en geluk werden. Als de ‘machine’ in de afgelopen decennia dan toch voor korte of langere tijd sputterde, keek iedereen naar de overheid voor oplossingen en kopten de kranten dat het crisis was.

Hedonistische tredmolen

De ‘cultuur van het nooit genoeg’ en de waanzin van het nieuwe kapitalisme kwamen schrijnend aan het licht tijdens de financieel-economische crisis die in 2008 uitbrak. Ondanks de aanslagen van 11 september 2001, de ‘war on

Bronssculptuur
De pot met geldstukken
van Ina Šuliak op de
kade van de rivier
Danės in het Litouwse
havenstadje Klaipėda
(aan de Baltische zee).
Het kunstwerkje staat
op de plek waar het
eerste kasregister werd
geopend ten behoeve
van geldtransacties aan
de zeehaven.

terror' en de oorlogen in Afghanistan en Irak, is de wereldrijkdom in de jaren na de eeuwende bijna verdubbeld. In 2000 bedroeg het totale bruto nationaal product (bnp) wereldwijd 36 biljoen dollar. Eind 2006 was dat 70 biljoen dollar. China's bnp groeide jaarlijks met gemiddeld 10,8 procent, dat van India met 8,9 procent. In beide landen ontstond daardoor een enorm expanderende en op grote schaal consumerende middenklasse.

Door de productieboom schoot niet alleen de olieprijs de hoogte in, maar ook de prijs van de grondstoffen. De economie leek in trance. Tot bleek dat het spijzieke Westen tegen een enorme schuldenberg aankeek, dat een groeiend aantal modale gezinnen diep in het rood stond en dat allerlei hyperrisicante en nog nauwelijks te controleren investeringsmiddelen en beleggingstrucs het mondiale financiële stelsel in een mum van tijd konden ontwrichten. Banken gingen failliet of kwamen in handen van de staat terecht. Belastingbetalers moesten opdraaien voor honderden miljoenen en de wereldeconomie kwam tot stilstand.

Hebben we ons lesje geleerd? Kennelijk niet. We wezen met een beschuldigende vinger naar bankiers, makelaars en CEO's van grote bedrijven die zich de afgelopen jaren dankzij allerlei excessieve bonussen en premies flink hebben verrijkt. We vroegen de overheid daar komaf mee te maken en de graaicultuur aan banden te leggen. We hoopten dat het systeem daardoor zou hernemen zodat we snel weer tot de orde van de dag konden overgaan: werken en presteren, genieten en consumeren, op reis gaan en zo meer. Kortom, we sloegen opnieuw de oude, vertrouwde weg in: op naar een nieuwe salarisverhoging, een nieuwe aankoop en een nog exotischer vakantieoord.

De kredietcrisis van de afgelopen jaren had een aanleiding kunnen zijn om zowel ons arbeidsethos als ons consumptiegedrag te overdenken, maar

bij het brede publiek kwam die bezinning niet op gang. De vraag naar de persoonlijke verantwoordelijkheid bleef voor de doorsnee burger taboe. Nochtans bezondigde niet alleen de bankwereld zich aan hebzucht en kortetermijndenken. Ook de individuele consument was in datzelfde bedje ziek. Kredietzeepbellen ontstaan met medewerking – lees: medeplichtigheid – van al wie koortsachtig banken afschuimt op zoek naar een procentje meer, die geld leent voor een volgende aankoop of een extra vakantie, en die zich rijker wil voordoen dan hij is. Niemand wees erop dat dit hebzuchtig gedrag is. Integendeel, vrijwel iedereen vond dat meedraaien in de hedonistische tredmolen niet meer dan normaal.

Aan het eind van zijn boek *De kapitale crisis. De ondergang van de wereld-economie* verwijst de Britse journalist en auteur John Lanchester naar de visionaire klimaatwetenschapper James Lovelock die een jaar of twintig geleden zei dat de aarde een soort kleine hartaanval nodig had. Volgens Lovelock heeft zo iets vaak een gunstig effect op het leven van een individu, omdat zo'n hartaanval hem dwingt zijn fysieke toestand onder ogen te zien en gezonder te leven. Als zo iets onze planeet overkwam, zou dat de aandacht van de mensheid nadrukkelijker vestigen op wat we haar hebben aangedaan.

“De aarde kreeg dat hartaanvalletje niet, maar de kredietcrisis is het equivalent ervan voor het kapitalisme”, stelt Lanchester. “Het is het moment waarop we allemaal een kans hebben om naar onszelf, naar onze bankstelsels en onze politici te kijken en een en ander te veranderen. Op het politieke vlak hebben we de kans erop aan te dringen dat onze regeringen de regels wijzigen om ervoor te zorgen dat dit echt niet meer kan gebeuren.” Uiteraard kunnen we ook de andere kant opkijken, doen alsof het alleen om een tijdelijke hapering ging en alsof alles nu weer normaal is.

Volgens Lanchester komt dat laatste erop neer dat we onszelf na die kleine hartaanval uit het ziekenhuis ontslaan om dat meteen te vieren met een pak sigaretten, een fles sterke drank en een Big Mac met jumbofriet. Voor hem heeft het feest van het vrijemarktkapitalisme evenwel lang genoeg geduurd en is het tijd om te vertragen, te bedaren en te beslissen hoe we de financiële sector kunnen ombouwen zodat die weer de hele samenleving dient. De cruciale vraag is hoe wij daar als individu tegenover staan. Hebben we het lef ons te bezinnen over de vraag wanneer we genoeg hebben – geld, goederen,... – en of we de dingen die we hebben of nog willen hebben, ook echt nodig hebben? “In een wereld waarin de grondstoffen uitgeput raken”, besluit Lanchester, “kan het belangrijkste ethische, politieke en ecologische idee in één simpel woord worden samengevat: genoeg.”

De vergissing van Keynes

Een en ander vereist een diepgaande reflectie over waar het vrijemarktkapitalisme en al die luxegoederen ons heeft gebracht. Zo'n reflectie kan nooit vrijblijvend zijn. Concreet betekent dit dat we moeten besparen, minder

Poster van Crimethinc bij het uitbreken van de economische crisis, december 2008.

De slogan heeft vele pennen in beweging gebracht: is de kredietcrisis werkelijk *business as usual* of gaat het om een breekpunt waar niemand nog onderuit kan?

economische denken. In zijn in 1776 verschenen studie *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* verdedigde hij het standpunt dat een onzichtbare hand – het prijsmechanisme – voor een evenwicht zorgt in het handelen van mensen die louter en alleen op eigenbelang uit zijn. Smith koos dan ook resoluut voor vrijhandel. De vrije omloop van geld, goederen en werk zou er volgens hem bovendien toe leiden dat mensen almaar gespecialiseerder werk dienden te verrichten.

Adam Smith was echter meer dan een apostel van het opkomende kapitalisme. In zijn eerder verschenen *The Theory of Moral Sentiments* (1759) had hij al gepleit voor de deugd van het wederzijds medeleven en voor het vermogen de behoeften van anderen te begrijpen. Mensen waren voor hem morele wezens met morele gevoelens. Vandaar zijn waarschuwing in *The Wealth of Nations* dat de toenemende arbeidsverdeling en de daaruit voortvloeiende routine, arbeiders geestelijk verlammen en zelfs te gronde richten omdat de zin van hun job hun ontsnapt. Kortom, de industriële routine vormt een bedreiging voor het diepste wezen van de mens. Ook al leidde de groei van de vrije markt en de toenemende arbeidsverdeling tot materiële welstand, voor Adam Smith betekende dat dus niet meteen hetzelfde als morele voortuitgang.

consumeren en vaak ook harder werken. Hoe breng je echter een samenleving die decennialang in luxe en welstand heeft geleefd, ertoe om het voortaan met minder te doen. Daar bestaan geen economische modellen voor en het valt te vrezen dat er vanuit die hoek ook geen hulp komt. De economie als wetenschap buigt zich allereerst over de vraag waarom mensen voor een bepaald product kiezen, terwijl het economisch beleid bedoeld is om die keuzes te beïnvloeden. Hoe krijg je bijvoorbeeld mensen zover dat ze meer consumeren en minder sparen? Met gevoelens van geluk en onbehagen of met bespiegelingen over het morele handelen laten hedendaagse economen zich nauwelijks in. Dat vinden ze voer voor filosofen en psychologen.

Klassieke economen hielden zich destijds nochtans wel met waarden bezig, alsook met de vraag hoe te handelen. Dat geldt zeker voor Adam Smith (1723-1790), zowat de vader van het moderne

Ook voor John Maynard Keynes (1883-1946), een van de grootste economen van de voorbije eeuw, waren de liefde voor het geld en economische bekommernissen over de accumulatie van kapitaal, niet de allerbelangrijkste kwesties voor de toekomst van de mensheid. In de nasleep van de grote crash voorspelde hij dat Groot-Brittannië in 2030 vier tot acht keer rijker zou zijn dan in de jaren 1930. We zouden tegen dan ook stilaan in staat moeten zijn in grote delen van de wereld de strijd om het naakte bestaan op te lossen. Pas dan kunnen we ons volgens Keynes echt realiseren hoe gelukkig we feitelijk zijn en kunnen we ons ontdoen van onze meest smakeloze ondeugden, met name hebzucht en inhaligheid.

Het ziet ernaar uit dat Keynes' economische voorspellingen uitkomen – Groot-Brittannië is nu al bijna vijf maal zo rijk als in de jaren 1930. Wat de invloed van de toegenomen welvaart op ons gedrag betreft, had hij het evenwel bij het verkeerde eind. De enorme toename van middelen en kapitaal in de voorbije halve eeuw heeft vooralsnog geen algemeen gevoel teweeggebracht dat we moeten nadenken over wie we zijn en wat we van het leven verwachten.

Terugwijkend visioen van tevredenheid

Bénie soit la crise de l'Occident, gezegend zij de westerse crisis, luidt de titel van een boek uit 2009 van de Franse psychoanalyticus Bernard Montaud. De auteur is een van de velen die de kredietcrisis van 2008 vooral als een spirituele crisis en als een symptoom van een acuut zingevingprobleem in onze westerse cultuur zien. Toegegeven, wie de torenhoge werkloosheidscijfers in landen als Griekenland, Spanje en Portugal onder ogen neemt, wijst ongetwijfeld de economie met de vinger. Miljoenen mensen hebben er geen job – onder hen zowat de helft van de jongeren. Ook in andere Europese landen hebben ingevolge allerhande rigide besparingsplannen almaar meer mensen het moeilijk om hun hypotheekleningen te betalen. Dat het aantal armen toeneemt, merken we dagelijks in onze grote steden aan de velen die in afval en vuilnis zoeken naar eten en bruikbare spullen.

Het einde is nog niet in zicht. Experts voorspellen dat de Europese zone dit jaar voor de tweede opeenvolgende keer op een economische inkrimping afstevent. Politici en beleidsmakers zijn het oneens over welke koers ze moeten varen: nog meer bezuinigen of nieuwe schulden maken door massaal te investeren? “Besparingen combineren met groei”, zeggen de meesten link. Het lijkt een toverformule, maar feitelijk is het holle retoriek. Het verleden leert dat het een illusie is te denken dat je op lange termijn welvaart kunt opbouwen door voortdurend nieuwe schulden te maken.

Economisch beleefden we de voorbije decennia gouden tijden, maar we beseften het nauwelijks. Integendeel, onze hebzucht bereidde een financiële ramp met mondiale proporties voor. Hele bevolkingsgroepen en staten leefden boven hun stand. Banken en grote financiële ondernemingen werkten daartoe complexe, maar hyperrisicante en door de overheden nog nauwelijks

Opzichtige (en bedenkelijke) reclame in de etalage van een kledingzaak in Californië. © foto: ATIS547.

te controleren investeringsmiddelen uit. Dat alles – gecombineerd met een uit de hand gelopen consumentenkrediet, een op financiële dienstverlening gestoelde economie en een overheid die ervoor terugschrok onpopulaire maatregelen te nemen en tegen de tijdgeest in te gaan – heeft tot gevolg dat onze samenleving daar nu de hoge prijs voor moet betalen. Niet alleen financieel. De afgelopen jaren kwamen jongeren wereldwijd herhaaldelijk de straat op. De monetaire problemen hebben hen opgezadeld met een gevoel van uitzichtloosheid.

Het is al te makkelijk politici, beleidsmakers en economen voor dat alles verantwoordelijk te stellen. Sommigen van hen wezen er overigens wel degelijk op dat we het nog nooit zo goed hebben gehad en dat dit lang niet zo vanzelfsprekend was als velen wilden doen geloven. De gewezen Britse premier Harold Macmillan deed dat al in 1957, maar kreeg daarvoor bakken kritiek over zich heen. De prestatie- en consumptiemaatschappij moest toen weliswaar nog op gang komen, maar de aanzet was gegeven. Het ‘hebben’ haalde het van het ‘zijn’, plezier en vertier werden voor velen de drijfveer van het leven. “Gebruiksvoorwerpen, voedsel, drank, sigaretten, mensen, lezingen, boeken en films, alles wordt geconsumeerd, ingenomen, verzwolgen”, schreef de Duits-Amerikaanse filosoof en psycholoog Erich Fromm in *The Sane Society* (1955). “De wereld is één groot voorwerp van onze eetlust, één grote appel, één volle fles, één gigantische borst. En wij zijn de zuigelingen, met eeuwige verwachtingen en hoop, en toch de eeuwig teleurgestelden.”

Wat Erich Fromm beschrijft, lijkt op wat sommigen ‘het terugwijkend visioen van tevredenheid’ noemen. Hoewel we steeds meer bezitten, ontsnapt het geluk ons voortdurend omdat we ervan blijven uitgaan dat uitgerekend de volgende aankoop, de volgende job of de volgende vakantie ons echt gelukkig zal maken. Helaas wordt die verwachting vervolgens niet ingelost, waardoor we weer naar iets nieuws of naar een nieuw avontuur op zoek gaan. Geluk heeft daardoor veel weg van een illusie. We jagen het na, maar het ontsnapt ons telkens weer om de doodeenvoudige reden dat geluk geen materieel bezit is en daar ook niet toe kan worden gereduceerd. Zolang we dat niet inzien, veroordelen we onszelf tot de ratrace, waarbij we evenwel het beoogde doel nooit halen zodat we ontgoocheld en teleurgesteld achterblijven.

Ondertussen piekeren psychiaters en andere menswetenschappers zich suf over de vraag hoe het komt dat de zelfmoordcijfers zo hoog liggen in een samenleving die nooit eerder zo welvarend was. Tevens hebben ze de handen vol met patiënten die lijden aan een of andere verslaving: drugsverslaving, eetverslaving, koopverslaving, angstverslaving, internetverslaving, seksverslaving – het woord ‘verslaving’ lijkt haast onlosmakelijk met de hedendaagse mens verbonden. Tot slot worden ze overstelpt door klachten van mensen die ‘niet meer zichzelf zijn’ en/of ‘het niet meer zien zitten’, waarmee doorgaans wordt bedoeld dat de relatie met de buitenwereld verstoord is. Misschien moeten we die vaak gratis lijkende klachten ernstiger nemen. Ze geven immers aan waar het spaak loopt, namelijk in de relatie van de mens met de samenleving.

Homo economicus versus homo socialis

Zoals hierboven werd uiteengezet, lijkt de huidige economische terugval, die een ‘zwarte crisis’ wordt genoemd, grotendeels terug te gaan op een dieperliggende spirituele malaise die zowel onze samenlevingscultuur als ons individuele leven beroert. Opmerkelijk is dat de symptomen van die crisis al decennialang aanwijsbaar zijn. Waarschuwingen dat het wel eens verkeerd kon aflopen, werden in de wind geslagen. Opmerkelijk is ook de hardnekkigheid waarmee wij de mammon blijven aanbidden en geld als maat van alles accepteren. Even opvallend is de vindingrijkheid waarmee we telkens weer de essentiële vraag ‘Hoeveel is genoeg om goed te leven?’ weten te ontwijken. Ook nu weer. Het bijbelse ‘terug naar de vleespotten van Egypte’ klinkt actueler dan ooit.

Zijn wij, hedendaagse mensen, dan toch onverzadigbare egoïsten en materialisten, kortom, de gevangenen van de duivels hebzucht en vrekkingheid? Toegegeven, mensen zijn sociale wezens die zich graag met anderen vergelijken. Wat de ander heeft, willen we ook, maar dan groter en beter... Op die manier kwellen we onszelf en maken we ons ongelukkig. Het christendom, de islam, het jodendom, het boeddhisme, het hindoeïsme en alle andere levensbeschouwingen wijzen ons er niettemin uitdrukkelijk op dat het in het leven niet om geld en bezit gaat, maar om inspirerend vermogen, om het nastreven van het goede. Aristoteles noemde het *eudaimonia* – vaak vertaald als ‘geluk’, maar het heeft veeleer te maken met ‘het goede doen’, met ‘deugdvol handelen in bepaalde omstandigheden’. Aristoteles geeft aan dat dit ‘nastreven van het goede’ niet altijd eenduidig is en dat het een voortdurende reflectie vereist, een zoeken naar evenwicht tussen extremen.

Als we kiezen voor een goed leven in een goede samenleving, dan gaat het niet in de eerste plaats om geld, om iets economisch, maar om iets sociaals – liefde en vriendschap bijvoorbeeld, zorg en aandacht – en uiteindelijk vooral om iets spiritueels, iets dat zin geeft aan het leven. Dat vindt ook de Nederlandse econoom Arjo Klamer. Hij publiceerde daarover in 2005 het boek *In hemelsnaam! Over de economie van overvloed en onbehagen*. Klamer is hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en schrijft columns voor diverse kranten. Hij heeft de morele dimensie van zijn discipline nooit uit het oog verloren en bezint zich geregeld over wat in het leven echt belangrijk is. Begrijpelijk dus dat hij kritisch staat tegenover de globalisering en pleit voor een economie die zich richt op het realiseren van waarden.

Voor Klamer kan economie nooit het doel zijn, datgene waar het in het leven om draait. “Economie is niet meer dan een middel, een instrument om wat werkelijk belangrijk is, mogelijk te maken – met de aantekening dat vooral die economie het ‘hemelse’ soms in de weg staat”, stelt hij. “Dus moeten we buiten de economie opereren om dat wat echt van waarde is, te verwezenlijken. Uiteindelijk draait alles om de samenleving. Niet een sterke economie of een doeltreffende overheid bepaalt de kwaliteit van het leven, maar een vitale en krachtige samenleving. Wij, mensen, moeten het doen, met elkaar.”

Bronzen sculptuur op de stoep voor een spaarkas in Assens (Denemarken). De vadsige figuurtjes proberen muntjes te doen rollen, maar hebben daar kennelijk heel wat moeite mee. © foto: AP.

Klamer pleit ervoor dat we ons minder als *homo economicus*, maar meer als *homo socialis en moralis* gedragen. In gesprekken lijkt het dat iedereen uit is op geld verdienen, winstmaximalisatie, het aantrekken van bedrijfskapitaal en zo meer. Volgens Klamer is dat de wereld op zijn kop. “Meer geld is goed als het tot meer vertrouwen, betere vriendschappen, grotere burgerzin en meer inspirerende organisaties en steden leidt. Is dat niet het geval, dan is meer geld niet goed.” Dat ‘eendimensionele’ economische denken en de dominante positie van de markt verklaren volgens hem waarom te midden van welvaart en overvloed het onbehagen toeneemt. Onbehagen is het gevoel dat er iets niet klopt, dat er iets niet strookt met de waarden waarin we geloven. Wij voelen ons immers ongemakkelijk als ons handelen in strijd is met wat wij als het goede zien, met een samenleving die zich in een voor ons verkeerde richting beweegt. Onze waarden zijn dan immers uit balans.

Wat leert de Bijbel over economie?

Voor sommigen is het bovenstaande misschien evident. Toch wordt dat soort beschouwingen in wetenschappelijke kringen makkelijk als ‘moralistisch gepreek’ afgedaan. Zeker als daar nog suggesties op volgen om het tij te keren

Adriaen Pietersz. van de Venne, *Wat maeckmen al om gelt!*, brunaille op paneel, 34,2 x 53 cm, 1625, Szépművészeti Múzeum, Budapest.

'Wat maakt men al om geld' is het gezegde dat ontstond door een kluchtvertelling waarin een boer een aap op de venster ziet zitten. Carolus Tuinman schreef in zijn spreukencollectie van 1726 over die zegswijze: 'Geld is de moeder van veele konsten en uitvindingen, geld verzoet den arbeid.' Een eeuw eerder had Adriaen van de Venne de vertelling al geïllustreerd, maar met zulk een ingrijpende wijziging – niet de aap, maar de boer zit op het venster – dat de suggestie van het futiele belang van geld onontkoombaar is.

en de bevolking warm te maken voor een 'economie van het genoeg'. De grote uitdaging is immers miljoenen mensen zover te krijgen dat ze zich intomen en hun verlangen naar almaar nieuwe consumptiegoederen opgeven. Hoe kunnen we hen daartoe motiveren? Arjo Klamer is niet te beroerd om er het geloof bij te betrekken – hij is tenslotte niet voor niets de zoon van een dominee.

Als kerken en religies de aandacht richten op de economie, hebben ze het doorgaans over armoede, het milieu en andere sociale problemen. Klamer staat liever stil bij onze alledaagse handelingen, bij ons verdiende loon. Herkennen we Gods hand in onze dagelijkse transacties? Rijmen die wel met de christelijke boodschap van liefde en menselijke waardigheid? Tegelijk is hij te veel econoom om zomaar te fulmineren tegen winstbejag, geldzucht, de aanbidding van het gouden kalf en de verloederung van de amusementsindustrie. Jezus heeft de wisselaars dan wel uit de tempel gegooid, daarmee veroordeelde hij hun handelen nog niet.

Net als Adam Smith waarschuwt Klamer dat een markttransactie alleen te verteren valt als ze is ingebed in een menselijke samenleving met menswaardige relaties. Het loopt verkeerd als het bij een transactie louter om geld te

doen is, zonder empathie voor de ander; als mensen alleen nog voor het geld werken; of als rechtvaardigheid uit regels bestaat en keurig wordt afgemeten. “Jezus heeft lak aan regels als ze geen recht doen”, benadrukt Klamer. “Hij inspireert ons waarachtig te zijn, oog te hebben voor de ander en altijd te beseffen dat er iets meer is dan het hier en nu, dat het om meer gaat dan het geld dat we verdienen en het geld dat we moeten betalen. (...) Laat zijn liefde onze leidraad zijn, of het nu gaat om de dreiging die ons nu zo in verwarring brengt, of om het dagelijks handelen op het werk, in de winkel en op de markt.” Klamers devies luidt dan ook: handel met overtuiging.

Wie, zoals Klamer, in de Bijbel inspiratie zoekt voor een moreel verantwoord handelen bij economische transacties vindt meer aanwijzingen dan hij zou verwachten. Uiteraard geeft de Bijbel geen praktische voorschriften voor bankiers of consumenten, maar de Schrift geeft wel aan hoe het christelijk geloof naar ons jachtige bestaan op aarde kijkt en hoe het over consumptie en materieel bezit denkt. Volgens de Tsjechische econoom Tomáš Sedláček zijn Bijbel en economie nauw met elkaar verbonden. In zijn boek *De economie van goed en kwaad* berekende hij dat maar liefst negentien van de dertig gelijkenissen die Jezus in het Nieuwe Testament maakt, een economische of maatschappelijke context hebben. Lees er bijvoorbeeld de parabels over de talenten, de rechtvaardige rentmeester en de arbeiders in de wijngaard maar op na. Ook elders in het Nieuwe Testament komt volgens Sedláček gemiddeld om de zestien verzen een economische kwestie aan bod.

De belangrijkste relatie tussen Jezus en de economie vindt Sedláček in het Onzevader: “Vergeef ons onze schulden, gelijk ook wij vergeven aan onze schuldenaren.” Volgens hem had Jezus het hier niet alleen over ‘zonde’ – schuld betekent in het Grieks van het Nieuwe Testament ‘zonde’ – maar ook over ‘schuldsclaven’, mensen die zoveel schulden hebben gemaakt dat ze die niet meer kunnen aflossen. Die mensen moesten met losgeld worden vrijgekocht. Vergeving van schulden en van zonde is het wezenskenmerk van het christendom. Christenen geloven dat Jezus op aarde is gekomen om ons te verlossen en ons vrij te kopen uit de omknelling van zonde en schuld. Kortom, om zijn leven te geven als losprijs voor velen. “Hij kwam om het Jubeljaar te verkondigen”, schrijft Sedláček, “het jaar waarin de schulden, de zonden, zouden worden kwijtgescholden.”

De band met de actualiteit ligt volgens hem voor de hand. Denk maar aan de banken en grote ondernemingen die de afgelopen jaren werden gered, hoewel ze veel regels hadden overtreden. Uitgerekend de banken met de grootste schulden, werd de grootste vergeving gegund. Neen, eerlijk was dat niet, en het stond haaks op elk principe van elementaire rechtvaardigheid. Toch kan onze moderne samenleving volgens Sedláček niet functioneren zonder deze ‘oneerlijke’ kwijtschelding van schulden. Dat was niet alleen nodig om die specifieke probleemondernemingen die tegen een berg schulden aankeken, te ‘verlossen’, maar ook om al die andere te redden die ten onder

zouden zijn gegaan als die enkele niet waren gered. Met andere woorden, het principe dat Jezus hanteerde geldt, zeker in tijden van crisis, nog altijd.

Geluk te midden van overvloed

Ook de Nederlandse econoom Lans Bovenberg boog zich over de *homo economicus* in Jezus. In het boek *De balans van Bovenberg* dat Tjerk de Reus over hem schreef, heeft Bovenberg het over 'de economie van Pasen'. "Jezus woog de kosten af tegen de baten – en werd dienaar", vertelt Bovenberg. "Hij zag de vreugde die in het verschiet lag – de baten – en dat motiveerde Hem om het kruis – de kosten – te dragen. Jezus deed het niet om status te verkrijgen of om zijn identiteit te waarborgen. Hij was per slot van rekening de Zoon van God. Maar Hij koos voor het kruis vanuit zijn innerlijke, overvloeiende rijkdom, die alleen te typeren valt met het woord 'liefde'. Vanuit die liefde zag Hij het als zijn welbegrepen eigenbelang om mensen te redden en te bevrijden. Zijn beloning was vreugde te vinden in mensen die thuiskomen bij God."

De weg van Jezus is de weg van het kruis, maar dat kan ook onze weg zijn, zeker in een tijd van economische recessie. De crisis raakt onze diepste waarden en roept ons op ons over de zin van ons leven te bezinnen. Kiezen we voor een goed leven, voor 'een economie van het genoeg' en voor het dienen van de ander, of leveren we ons opnieuw uit aan de jacht op consumptiegoederen? Vallen we als samenleving uit elkaar of kiezen we voor een nieuwe vitaliteit door gezamenlijk verantwoordelijkheid op te nemen? De weg van het kruis houdt in dat we leren van onze misstappen door die eerlijk onder ogen te zien, dat we schulden gezamenlijk op ons nemen en dat we die schuld eerlijk verdelen. Die responsabilisering is van het allergrootste belang, want zonder moreel kompas bij de burger schieten de markt en de overheid hopeloos tekort. Vanuit dat perspectief heeft het christendom de samenleving economisch veel te bieden. Het geloof kan voor velen een inspiratiebron zijn om een bewustwording op gang te brengen over hoe het nu verder moet, om nieuwe gemeenschappen te stichten waarin alternatieve vormen van economische solidariteit worden ontwikkeld, en om zowel gelovigen als niet-gelovigen wegen te tonen naar een alternatieve wijze van handelen en denken.

Mensen die in een crisis verkeren, hebben vaak last van 'tunnelvisie'. Ze draaien in een kringetje rond en ervaren alleen nog hun tekorten en gebreken. Als een samenleving in crisis verkeert, is dat niet anders. We staren ons blind op wat we niet meer hebben of wat we in de nabije toekomst moeten missen. Of we maken ons zorgen, zoals de apostelen die avond toen Jezus op een berg in een afgelegen streek enkele duizenden mensen rond zich verzamelde. Ze hadden niet alleen de tijd, maar ook het eten uit het oog verloren. Vijf broden en twee vissen, meer hadden de apostelen niet opgehaald. En toch kwam er geen heibel van. Indien er sprake van schaarste was geweest, had men elkaar

wellicht te lijf gegaan om te pakken wat men kon. Niets daarvan, integendeel. Niemand klaagde over wat hij zou moeten missen. De boodschap aan de zowat vijfduizend hongerige toehoorders luidde dat er voor iedereen genoeg was. Als we elkaar in moeilijke tijden daadwerkelijk en royaal steunen, elkaar bemoeidigend toespreken en alles met elkaar delen, worden we bevrijd van afgunst, hebzucht en scheppen we ruimte voor geluk in overvloed.

LEESWIJZER

Anselm Grün & Jochen Zeitz, *Manager ontmoet monnik*, Ten Have, Utrecht, 2011.

Arjan Klamer, *In hemelsnaam!*, Ten Have, Kampen, 2005.

Werner Tiki Küstenmacher, *Jezus. Een spirituele kijk op luxe*, Forte, Baarn, 2009.

John Lanchester, *De kapitale crisis*, Prometheus, Amsterdam, 2010.

Tjerk de Reus, *De balans van Bovenberg*, Kok, Kampen, 2009.

Tomáš Sedláček, *De economie van goed en kwaad*, Scriptum, Schiedam, 2012.

Richard Sennett, *De flexibele mens*, Byblos, Amsterdam, 2000.

Richard Sennett, *De cultuur van het nieuwe kapitalisme*, Meulenhoff, Amsterdam, 2007.

Robert & Edward Skidelsky, *Hoeveel is genoeg?*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2013.

Johan Verstraeten, *Christenen en de crisis*, IPB, Brussel, 2010.

Bert Claerhout (°1950) studeerde sociologie. Hij koos voor een journalistieke loopbaan en werkte o.a. twintig jaar voor *De Standaard* en zeven jaar als hoofdredacteur van het christelijk opinieweekblad *Tertio*. Thans is hij hoofdredacteur van *Kerk&leven*, het weekblad van de Vlaamse bisdommen, en kernredactielid van *De Kovel*.

